

فصل‌نامه بین‌المللی علمی – تخصصی مطالعات زبان فارسی (شفای دل سابق)

سال هشتم، شماره بیست و دوم، تابستان ۱۴۰۴ (صص ۴۱-۶۵)

مقاله پژوهشی

Doi: [10.22034/jmzf02026.578120.1268](https://doi.org/10.22034/jmzf02026.578120.1268)

خوانش هرمنوتیکی – تصویرشناسانه ترجمه فارسی رمان بوسه عذرا در دوره قاجار با استفاده از روش تصویرشناختی دانیل هانری پاژو

فاطمه شهریاری^۱، قاسم سالاری^۲، محمود حیدری^۳

چکیده

این پژوهش به چرایی و چگونگی بازنمایی انقلاب مردم چک در ترجمه فارسی رمان «بوسه عذرا» از ادبیات انگلیسی قرن نوزدهم می‌پردازد. ترجمه این رمان انتقادی در گفتمان مشروطه‌خواهی در دوره ناصری بسیار معنادار و حائز اهمیت است. مقاله از دریچه تصویرشناسی و بازنمایی «دیگری» و با استفاده از روش تصویرشناختی دانیل هانری پاژو، این ترجمه را بررسی می‌کند؛ زیرا روش پیشنهادی پاژو علاوه بر علمی و به روز بودن، از پویایی و انعطاف‌پذیری منحصر به فردی برخوردار است. پاژو دو سطح اصلی برای تحلیل تصویرها در ادبیات در نظر می‌گیرد: سطح زبانی (متنی) و سطح ایدئولوژیک و فرهنگی (فرامتنی)؛ در سطح متنی به بررسی واژگان و توصیفات و الگوهای ذهنی از دیگری پرداخته می‌شود و در سطح فرامتنی رابطه میان متن و مؤلف و خواننده و زمینه تاریخی بررسی می‌شود که با تحلیل هرمنوتیکی نیز هم‌پوشانی دارد. یافته‌ها نشان می‌دهد که مترجم؛ صدرالمعالی شیرازی با گزینش و بازنویسی هدفمند، تصویر انقلاب چک را به گفتمان مشروطه‌خواهی ایران پیوند زده و تلاش می‌کند از طریق متن ضمن آگاه‌سازی مخاطب، راهکارهای لازم برای تحقق آرمان‌های جامعه خودی را نیز منتقل کند.

واژه‌های کلیدی: ادبیات انتقادی، رمان، ترجمه، خوانش هرمنوتیکی، تصویرشناسی، دیگری.

^۱ - دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

shahriari.fateme@yahoo.com

^۲ - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران (نویسنده مسئول).

gsalari@yu.ac.ir

^۳ - دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

m.heidari@saadi.shirazu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۸ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۵

۱. مقدمه

ظهور رمان در ایران، آغازگاه تحول بزرگی در ادبیات ما بود که به پیدایش گونه‌های ادبی تازه منجر شد، تحولی که می‌توان آن را گذر از نثر کلاسیک فارسی به داستان‌نویسی نوین تعبیر کرد. ازین‌رو تاکنون پژوهش‌های بسیاری از دیدگاه‌های مختلف با محوریت رمان انجام گرفته‌است. پیدایش رمان در ایران ابتدا به صورت ترجمه‌هایی از آثار اروپایی بود که در عصر ناصری وارد جریان ادبی ما شدند بنابراین مبحث ترجمه در این دوره، بسیار حائز اهمیت است.

پژوهش‌هایی که بر مبنای روابط و تعامل بین دو ملت و دو فرهنگ شکل می‌گیرد در حوزه ادبیات تطبیقی قرار می‌گیرد. ترجمه در ادبیات تطبیقی، نقش محوری دارد چرا که ارتباطات بین ادبی و بین فرهنگی از طریق آن امکان‌پذیر است (ر.ک. انوشیروانی، ۱۳۹۱: ۱۸). در ایران عصر قاجار، ترجمه‌ها به تحولات سیاسی و اجتماعی و همچنین تحول ادبی کمک کردند، کتب و آثار متعددی در زمینه‌های مختلف ترجمه شدند. در خصوص ژانر رمان که موضوع بحث در این پژوهش است، باید گفت اولین رمان‌های اروپایی در دهه ۱۲۹۰ ق/ ۱۲۵۰ ش در اواسط دوره ناصری زیر نظر دارالترجمه همایونی و غالباً به درخواست ناصرالدین‌شاه ترجمه شدند. یکی از اولین و مهم‌ترین رمان‌های ترجمه‌شده، رمان بوسه عذرا یا مجسمه برنزی (The Virgin's Kiss or The Bronze Statue) از ادبیات قرن نوزدهم انگلستان است که در این مقاله به بررسی آن خواهیم پرداخت.

رمان‌های ترجمه‌شده، علاوه بر اینکه در ایجاد قالب ادبی تازه یعنی رمان فارسی نقش داشتند، در محتوا نیز مضامین تازه‌ای به همراه داشتند و تصویرهایی از دیگری فرهنگی به فرهنگ خودی انتقال دادند که حائز اهمیت است. با بررسی محتوای اولین

رمان‌ها درمی‌یابیم که برخی مترجمان، آگاهانه و با مقاصدی، دست به ترجمه رمان‌هایی با درون‌مایه انقلاب، آزادی، دموکراسی و برقراری قانون زده‌اند که در گفتمان مشروطه‌خواهی بسیار معنادار و درخور توجه است «رمان‌های انتقادی مانند منطق‌الوحوش، سرگذشت تِلماک و بوسه عذرا، نمونه‌ای از آن‌هاست» (آدمیت، ۲۵۳۵: ۵۱). بوسه عذرا اثر جورج ویلیام رینولدز (George William Reynolds) است که در سال ۱۳۰۶ ق/ ۱۲۶۸ ش توسط میرزااحسین صدرالمعالی شیرازی از مترجمان دولتی ترجمه شد اما به دلایلی که خواهیم گفت در آن زمان به چاپ نرسید. نگارندگان این پژوهش، قدیمی‌ترین نسخه موجود کتاب چاپ ۱۲۸۷ شمسی را یافته و منبع قرار داده‌اند.

بوسه عذرا، رمانی تاریخی است که قیام آزادی‌خواهان چک (Czech) یکی از ملل اسلاو را علیه حکومت استبدادی و فساد کلیسا در قرن پانزدهم میلادی به تصویر می‌کشد. ترجمه این رمان با چنین محتوایی در برهه‌ای انجام شد که اندیشه ترقی‌خواهی و عقاید لیبرال و اصلاح‌گرانه در ایران روز به روز گسترده‌تر می‌شد و در سطوح مختلف اجتماع نفوذ یافته بود. در پژوهش حاضر برای مطالعه بازنمایی ملت چک نیاز به بررسی تصویرهای ارائه شده در متن و زمینه گفتمانی به وجود آورنده آن‌ها و رابطه میان متن، مؤلف و خواننده و زمینه تاریخی داریم، بنابراین این اثر قابلیت یک خوانش تصویرشناسانه و هرمنوتیکی را دارد. برای داشتن یک چارچوب نظری مشخص از روش دانیل‌هانی پاژو (Daniel-Henri Pageaux) نظریه‌پرداز فرانسوی بهره خواهیم برد که رهنمودهایی برای خوانش تصویر دیگری در آثار ادبی ارائه می‌دهد و تحلیل فرامنتی او در مطالعه تصویر با تحلیل هرمنوتیک همسو است.

۱-۱. بیان مسئله و سؤالات تحقیق

از آنجا که ترجمه‌ها در دوره‌های بحران، نقش میانجی میان نظام‌های فکری و ایدئولوژیک ایفا می‌کنند و حامل معنا و انتقال‌دهنده تصاویر و الگوهای اندیشه سیاسی و اجتماعی هستند، جایگاه بسیار مهمی در ارتقای آگاهی اجتماعی دارند. از طرفی بازنمایی ملتها در ادبیات اغلب براساس کلیشه‌ها و تصویرهای ذهنی و فرهنگی شکل می‌گیرد و مطالعه این بازنمایی‌ها امکان تحلیل سازوکارهای هویت‌سازی و دیگری‌سازی را فراهم می‌کند. در این پژوهش تصویر ملت چک، می‌تواند بازتاب یک تجربه تاریخی مشابه با الگوهای تصویری باشد.

وقتی تصاویر فرهنگی از طریق ترجمه به فرهنگ دیگر منتقل می‌شوند، مطالعه تصویر با مطالعات ترجمه توأم می‌شود. ارتباط تصویرشناسی با ترجمه‌پژوهی، ارتباطی بسیار نزدیک و میان‌رشته‌ای است زیرا هر دو با بازنمایی فرهنگ‌ها، ملتها و هویت‌ها سر و کار دارند. ترجمه، یک فرایند خنثی یا عمل مکانیکی نیست بلکه یک بازآفرینی در زبان مقصد به شمار می‌آید و مترجم اثر را در بافت فرهنگی خود دوباره خلق می‌کند بنابراین «برای زبان مقصد، ترجمه یک خوانش جدید است که می‌تواند مفاهیم تازه‌ای را به اصل اثر بیفزاید» (پاژو، ۱۴۰۲: ۶۵). و «جهان‌بینی و ذهنیت مترجم در آن اثرگذار است» (دادور، ۱۴۰۱: ۹۴).

در اینجا به چند پرسش اصلی تحقیق اشاره می‌کنیم که در خلال متن به آنها پاسخ داده می‌شود.

۱- ملت چک در این اثر چگونه تصویر شده و چه ویژگی‌های مثبت یا منفی به آنان نسبت داده شده است؟

۲- آیا بازنمایی چک، برآمده از تجربه تاریخی ایران و برخورد مستقیم با آنهاست و یا متأثر از روایت‌های ترجمه‌ای؟

۳- تصاویر چه ارتباطی با گفتمان‌های دوره قاجار مانند تجدد، مشروطیت، ملی‌گرایی و بحران هویت دارند؟

۴- چگونه ادبیات ترجمه‌ای، می‌تواند در بزنگاه‌های سیاسی و اجتماعی به عنوان یک رسانه عمل کند؟

۵- نقش مترجم و عقاید سیاسی و اجتماعی او چگونه تبیین می‌شود؟

۲-۱. اهداف و ضرورت تحقیق

این پژوهش از چند جهت حائز اهمیت است: نخست آنکه دوره قاجار یکی از دوره‌های شکل‌گیری آگاهی نوین ایرانیان نسبت به غرب است. شناخت نگاه ایرانیان به ملت‌های اروپایی در این دوره، به معنای شناخت یکی از ابعاد مهم تاریخ فرهنگی ایران است؛ زیرا بسیاری از گفتمان‌های مدرنیته، ملی‌گرایی و مقاومت سیاسی، در همین دوره صورت‌بندی شد. از جهت دیگر ملت چک به عنوان بخشی از اروپای مرکزی و شرقی، در مطالعات ایرانی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. بررسی تصویر چک‌ها در این پژوهش می‌تواند افق جدیدی برای شناخت مواجهه ایرانیان با فرهنگ‌های کمتر شناخته‌شده اروپایی بگشاید. از سوی دیگر ترجمه‌ها و آثار داستانی این دوره در شکل‌گیری نثر جدید فارسی و گذار از نثر سنتی به نثر جدید نقشی اساسی داشته‌اند. بررسی بازنمایی ملت‌ها در آثار داستانی دوره قاجار می‌تواند ابعاد تازه‌ای از تاریخ فرهنگی ایران را آشکار سازد. این پژوهش می‌کوشد نشان دهد که ادبیات در عصر قاجار تنها عرصه سرگرمی یا روایت‌پردازی نبوده، بلکه رسانه‌ای فرهنگی و تاریخی بوده است که در بزنگاه‌های سیاسی و اجتماعی، در شکل‌دهی به نگرش ایرانیان نسبت به ملت‌های دیگر نقش داشته است.

هدف اصلی پژوهش، بررسی چرایی و چگونگی بازنمایی ملت چک در ترجمه فارسی رمان بوسه عذرا و بررسی زمینه‌های تاریخی و گفتمانی شکل‌دهنده این بازنمایی‌هاست. به این معنا که پژوهش می‌کوشد نسبت میان متن ادبی و واقعیت‌های

سیاسی اجتماعی زمانه را روشن سازد و نشان دهد ادبیات در بحران‌های تاریخی نقش رسانه‌ای در انتقال نگرش‌ها و بازتولید ایدئولوژی‌ها را دارد.

۳-۱. پیشینه تحقیق

رمان بوسهٔ عذرا علی‌رغم اهمیت آن، از جانب پژوهشگران آن‌گونه که باید مورد توجه قرار نگرفته است. از جمله مؤلفانی که به این رمان پرداخته‌اند؛ فریدون آدمیت در ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران در بخش ادبیات انتقادی، به محتوا و مضمون رمان و شرایط سیاسی و اجتماعی که این رمان زاییدهٔ آن بود به اختصار اشاره کرده است. «مردم به اعتراض و پرخاش علیه دولت برخاسته بودند، ممیزی مطبوعات حدت گرفته و دارالترجمه هم از فشار سیاسی مصون نمانده بود خاصه اینکه محمدحسین فروغی رئیس دارالترجمه در مظان همکاری با روزنامه قانون واقع شد و مترجم بوسهٔ عذرا نیز به اتهام ارتباط با هم‌فکران ملک‌خان و دخالت در نشر پاره‌ای اوراق سیاسی دستگیر گردید» (آدمیت، ۲۵۳۵: ۷۸).

مجتبی مینوی در پانزده گفتار خود یکی از گفتارها را به این رمان اختصاص داده است. مینوی به سبک نگارش و انشای رمان پرداخته و نوشته است «این ترجمه از حیث سبک انشای عبارات آینه سر تا پا نمای کتاب اصلی است. اصل کتاب در زبان انگلیسی به انشای مصنوع و ادبی است و پر است از تعبیرات ادیبانه و اوصاف شاعرانه» (مینوی، ۱۳۸۳: ۳۵۲). و دربارهٔ ترجمهٔ فارسی که به قلم محمدحسین فروغی نگاشته شد می‌گوید: «ترجمه را به دست ذکاءالملک اول دادند و او به سبک انشای مخصوص خود که نثر موزون مزین و عبارت‌پردازی مرصع و مسجع باشد، تمام کتاب را از نو تحریر کرد» (همان: ۳۵۴) سپس به شرح حال مترجم و روایت داستان می‌پردازد.

مؤلف کتاب مشروطیت ایران و رمان خارجی به شرح حال مترجم؛ صدرالمعالی شیرازی به تفصیل پرداخته است. او با استناد به مقدمه مترجم و رجوع به مطبوعات آن دوره، چگونگی ترجمه رمان و اتفاقات و کشمکش‌های مترجم را شرح می‌کند و به این نکته اشاره می‌کند که «نگاه صدرالمعالی به موضوع رمان، نه فقط به عنوان یک اثر ادبی بلکه به عنوان کتاب و اثری بوده است که زمینه لازم را برای وقوع انقلاب مشروطیت فراهم می‌کند» (کوهستانی‌نژاد، ۱۳۹۴: ۸۹). با این حال ترجمه این رمان تاکنون از چشم‌انداز ادبیات تطبیقی و به شیوه تصویرشناسی مورد بررسی قرار نگرفته است. این پژوهش بر آن است که از دریچه تصویرشناسی و بازنمایی بیگانه و با رویکرد تازه‌ای اثر مورد نظر را معرفی کند.

۲. بحث و یافته‌های تحقیق

۲-۱. تصویرشناسی

تصویرشناسی یکی از شاخه‌های ادبیات تطبیقی است که در اصل تصاویر بیگانه در یک اثر ادبی یا در فرهنگ دیگری را مطالعه و بررسی و واکاوی می‌کند. این تصاویر تا حد زیادی متأثر از پیش‌فرض‌ها و ایدئولوژی‌ها و عوامل گوناگون گفتمانی هستند. «این رویکرد که یکی از فعالیت‌های موردتوجه مکتب فرانسه در طول چند دهه بوده و ژان ماری کاره، آغازگر آن بود، یکی از حوزه‌های بنیادی ادبیات تطبیقی است که روابط بین نویسندگان و سرزمین‌های خارجی چنان‌که در آثار ادبی گزارش شده است را بررسی می‌کند» (دادور، ۲۰۱۱: ۱).

در این پژوهش از میان نظریه‌ها و روش‌های تصویرشناسی، چنان‌که اشاره شد روش نقد تصویرشناختی دانیلهانری پاژو را مدنظر قرار خواهیم داد. زیرا «روش پیشنهادی پاژو علاوه بر علمی و به روز بودن شاخه نظری آن، از پویایی و انعطاف‌پذیری منحصر

به فردی برخوردار است» (اعرابی و همکاران، ۱۴۰۳). او از مفهوم تصویر در معنای تطبیقی آن چنین تعریفی ارائه می‌دهد: هر تصویری از آگاهی یک من در رابطه با دیگری، یک اینجا در رابطه با یک آنجا می‌آید. تصویر، بیانی ادبی یا غیرادبی از فاصله معنادار میان دو نظام فرهنگی است و بازنمایی یک واقعیت فرهنگی بیگانه است که تصویرگر از طریق آن، فضای اجتماعی و ایدئولوژیکی که به دنبال آن است را آشکار می‌کند. به کمک تصاویر بیگانه، خود را می‌بیند، درباره خود می‌اندیشد و به مسائل مشخصی در مورد فرهنگ خودی پی می‌برد (ر.ک. پاژو، ۱۴۰۲: ۷۲). به عبارتی به شناخت خود در آینده دیگری می‌رسد. اینجا «با به میان آمدن مفهوم فاصله، بُعد بیگانگی را باز می‌یابیم که هرگونه تفکر تطبیقی بر پایه آن بنا شده است» (اعرابی و همکاران، ۱۴۰۳). در تعریف دیگری باید گفت، «دیگری» برساخته‌ای گفتمانی است که از طریق زبان، روایت و تصویر شکل می‌گیرد و در نسبت با «خود» معنا پیدا می‌کند و محصول بازنمایی است، نه بازتاب عینی واقعیت (ر.ک. پاژو، ۱۴۰۲: ۵۲).

۲-۲. پیش‌مقدمه ترجمه رمان

بدون تردید نهضت ترجمه، یکی از مهم‌ترین عوامل حرکت ادبیات منحنی عصر بیداری بوده و منجر به خودآگاهی ملی چه در میدان سیاسی چه در میدان ادبی شده است. در دوران ناصرالدین‌شاه از جمله اقدامات مهم فرهنگی، ایجاد نهادی با عنوان دارالترجمه ۱۳۰۰ ق/ ۱۲۶۲ ش بود. در آن دوران ترجمه در انحصار دستگاه حاکم بود و مترجمان گاه برای سرگرمی شاه، گاه با انگیزه‌های دیگر دست به ترجمه رمان می‌زدند و این نوع ادبی تازه، تبدیل به دالّ مرکزی گفتمان جدید ادبی شده بود. مترجم بوسه عذرا در دیباچه کتاب در باب چگونگی ترجمه این رمان و هدف و مقصود خود می‌گوید و دید روشنی از عقاید و آرمان‌های خود و شرایط سانسور و استبداد به

خواننده می‌دهد؛ بنابراین مقدمه رمان به قلم مترجم، حاوی اطلاعات بااهمیتی است که پرداختن به آن ضروری به نظر می‌رسد.

مترجم، صدرالمعالی شیرازی در آغاز اشاره می‌کند که شاه پیش از سفر سوم به اروپا از مترجمین می‌خواهد که هر کدام کتابی را ترجمه کنند تا وی هنگام برگشت بخواند؛ «در حدود سال ۱۳۰۶ ق که ناصرالدین شاه عازم فرنگستان می‌شد، امر و مقرر فرمود که مترجمین دارالترجمه در اوان غیبت و مسافرت، هر یک کتابی مفید ترجمه نموده، پس از مراجعت تقدیم آستان اعلی دارند. از جمله احقر بندگان، میرزا سیدحسین خان حایری ملقب به صدرالمعالی که در دارالترجمه همایونی به خدمت ترجمه زبان هندی و عربی اشتغال داشت. از مساعدت بخت همان اوقات در لفّ روزنامجات هندوستان، اوراق رمانی تاریخی و سیاسی مبنی بر اعمال مستبدین به دست آورد و چون سطری از آن مطالعه نمود، دید برای تنبه و آگاهی ابنای وطن عزیز، ترجمه آن چون نوشداروی جان سودمند است از همان حال ترجمت آن بر ذمت همت خویش فرض نمود و رنج جان و تن را در راه خدمت به وطن سهل شمرد» (صدرالمعالی، ۱۳۸۷: ۴-۵). و در ادامه درباره فضای استبدادی و نگرانی از عاقبت ترجمه کتاب می‌گوید: «با اینکه نشر آن در میانه اهل وطن که پرورده دست جور و استبدادند کاری صعب و پرخطر می‌نمود، باز پای همت از طریق مقصد واپس نکشید و از هیچ مانع و محذوری نیندیشید ولی تنها مانع قوی خیالات مستبدانه آن شهریار بااقتدار بود که تصور نمی‌رفت در آن عهد بی‌مخاطرات مالی و جانی این کتاب طبع شود» (همان: ۵).

طبق گفته صدرالمعالی، وی ابتدا خلاصه‌ای از رمان را ترجمه می‌کند و به نظر میرزا علی خان امین‌الدوله می‌رساند و «از حسن اتفاق زیاده از حد مطلوب و محبوب افتاد» (همان). امین‌الدوله چند نکته را خیرخواهانه گوشزد می‌کند؛ «چون این کتاب

مستطاب مخالف با عوالم استبداد است و بر ضد سلطنت معموله مروجہ مملکت ایران، عجلتاً بر شماسست که احتیاط را از دست ندهید و به قدر امکان پوشیده سخن گویند که با مزاج پادشاه موافق افتد» (همان: ۶). در ادامه صدرالمعالی می‌گوید: «این امیر فرزانه چون طبیب حاذق می‌دانست که شفای این مریض و دوی این دردهای مزمن، قانون عدل و مساوات و وضع اساس مشورت و مشروطیت است و روزی بیاید که اوضاع مملکت تغییر یابد و بساط ظلم و استبداد برچیده و سکه فرمانروایی به نام مشروطه زده شود» (همان).

موضع مترجم در همین بخش تا حدود زیادی برای مخاطب روشن می‌شود. وی از همان وقت شروع به ترجمه کامل کتاب از زبان هندی می‌کند و ظاهراً بخش‌های پایانی رمان که در روزنامه هندی منتشر می‌شد، مقطوع شده و به ناچار نسخه اصلی آن را از انگلستان تهیه کرده و محمدعلی فروغی یک‌ششم پایانی رمان را ترجمه می‌کند. در برهه‌ای که صدرالمعالی مشغول ترجمه رمان بوده مدتی را دستگیر و زندانی می‌شود. روزنامه مجلس در یادداشتی در سال ۱۳۲۸ ق / ۱۲۸۹ ش آورده: «مترجم که در عداد اولین احرار و آزادی‌طلبان مملکت ایران محسوب می‌شود با میرزا رضای کرمانی مدت چهل و پنج روز در زیرزمین عمارت خورشید در کاخ گلستان در زیر سلاسل و اغلال به سر برده و مدت یک سال نفی بلد و آواره وطن بود. تمام دارایی او در راه حب وطن و آزادی ملت به یغما و تاراج رفت. پس از خلاصی از محبس، ترجمه و تصنیف کتاب را ادامه داد» (روزنامه مجلس، ش ۱۰۵: ۴).

لازم به ذکر است که رمان در آن زمان همان‌طور که انتظار می‌رفت به دلیل محتوای ضداستبدادی‌اش اجازه انتشار نیافت و نسخه‌های موجود آن جمع‌آوری شد تا سال‌ها بعد طبق گفته مترجم، دو سال پس از اعلان مشروطیت در سال

(۱۳۲۶ق/۱۲۸۷ش) برای اولین بار رسماً به چاپ رسید «بر اساس فهرست کتاب‌های چاپی قدیمی موجود در کتابخانه مجلس، ترجمه بوسه عذرا در سال ۱۳۲۶ قمری در مطبعه فاروس تهران چاپ و منتشر شد» (کوهستانی‌نژاد، ۱۳۹۴: ۹۳).

۲-۳. معرفی رمان

نویسنده رمان، جورج ویلیام رینولدز داستان‌نویس و روزنامه‌نگار انگلیسی قرن نوزدهم است و یکی از نویسندگان پرکار ادبیات انگلستان به شمار می‌آید. در دوره‌ای که پاورقی‌نویسی رواج یافته بود، رینولدز برخی آثارش را به صورت پاورقی در مجله هفتگی خود منتشر می‌کرد. از جمله همین رمان که در مجله Reynolds's Miscellany در طول یک سال (۱۸۴۹ - ۱۸۵۰) منتشر می‌شد. او که هم‌عصر چارلز دیکنز بود، در زمان حیات، آثارش بیشتر از آثار دیکنز خوانده می‌شد. رمان بوسه عذرا بر اساس واقعه‌ای تاریخی است که موضوع و مبنای رمان‌های زیادی به زبان‌های مختلف اروپایی شده است. سر والتر اسکات که به عنوان پدر رمان تاریخی شناخته می‌شود، از جمله نویسندگانی است که در این باب رمان نوشته‌اند. واقعه مربوط به سرگذشت قوم چک و سرزمین آن‌ها، «بوهمیا» است؛ کلمه کهن بوهم یا بوهمیا را میلان کوندرا نویسنده اهل چک در رمان‌هایش به جای «کلمه مرکب بی‌ریشه چکسلواکی» به کار برده است (ر.ک. کوندرا، ۱۳۹۳: ۱۹۸).

نویسنده از ابتدای داستان، خواننده را با وقایع اسرارآمیز و صحنه‌های هراس‌انگیز روبرو می‌سازد و در ضمن آن شخصیت‌های اصلی داستان را معرفی می‌کند؛ سیرارنست دوکلمار (Sir Ernest de Colmar) فرستاده پادشاه اتریش، کشیشی به نام پدر سیپرین (Father Cyprian)، ژان زیتزکا (John Zitzka) سردار مشروطه‌طلبان و غیره. رمان شخصیت‌های متعددی دارد و هرکدام داستانی دارند. هرچه بیشتر

می‌خوانیم با اسرار غامض و ماجراهای تازه‌ای روبرو می‌شویم چنان‌که قصه گیراتر و خواننده به ادامه داستان مشتاق‌تر می‌شود. این اثر، رمانی بلند و مفصل است اما با وجود شاخ و برگ‌های بسیار، خط سیر اصلی و طرح داستان، قیام مشروطه‌طلبان بوهمیا علیه استبداد حاکم است.

سِر ارنست دوکلمار، شوالیه نجیب‌زاده‌ای است که از طرف پادشاه اتریش مأمور شده برای کار مخصوصی به پراگ برود. ابتدا با پدر سیپرین کشیش دیدار می‌کند. او طی نامه‌ای به پادشاه اتریش وعده سلطنت بوهمیا را داده تا ازین طریق مانع شورش و انقلاب مشروطه‌طلبان شود و وی را والی شهر پراگ کند و برای رسیدن به مقام پاپ اعظم حمایت کند. سِر ارنست، طی مسیر با اتفاقات گوناگونی روبرو می‌شود. پس از دیدار با کشیش و آگاهی از نقشه‌های او به اردوگاه زیتزکا و یاران او می‌رود. نیمه شب با زیتزکا گفتگو می‌کند و از تصمیم او در مسئله حکمرانی بوهمیا می‌پرسد و زیتزکا با قطعیت از تبدیل سلطنت مطلقه به مشروطه می‌گوید. داستان با ماجراهای عشق و دلدادگی، دلیری و جوانمردی، شکست و پیروزی به بیانی شیرین و رسا ادامه می‌یابد.

ژان زیتزکا یکی از مشهورترین فرماندهان نظامی تاریخ چک و قهرمان ملی این کشور است و مجسمه‌هایی از او در پراگ و شهرهای دیگر دیده می‌شود. در خصوص عنوان کتاب نیز باید گفت، این رمان در فارسی با عناوین بوسه‌عذرا یا بت‌رویین و یا مجسمه‌برنزی شناخته می‌شود و این نام به مناسبت مجسمه‌ای است به صورت حضرت مریم که از برنز ساخته‌اند و درون آن خالی است و از جمله اسرار داستان است که در ابتدای کتاب آشکار نمی‌شود. به همین دلیل مترجم فارسی، کتاب را دو

قسمت کرده و از موقعی که به تدریج پرده از اسرار برداشته می‌شود کتاب را کشف الاسرار نامیده است.

۲-۴. تحلیل متنی و فرامتنی

پازو دو سطح اصلی برای تحلیل تصویرها در ادبیات در نظر می‌گیرد: سطح زبانی و ادبی (متنی) و سطح ایدئولوژیک و فرهنگی (فرامتنی). در سطح زبانی به بررسی واژگان و توصیفات و الگوهای ذهنی از دیگری پرداخته می‌شود و در سطح فرامتنی به رابطه میان متن و مؤلف و خواننده و زمینه تاریخی و بررسی شرایط تاریخی، سیاسی و فرهنگی زمان تولید متن یا ترجمه و تحلیل نیت مؤلف یا مترجم پرداخته می‌شود (ر.ک. پازو، ۱۴۰۲: ۷۳-۷۶).

۲-۴-۱. تحلیل متنی

«تصویر بیگانه در یک متن، پیش از هر چیز مجموعه‌ای از کلمات است، واژگانی برای گفتن از دیگری» (پازو، ۱۴۰۲: ۷۴). بنابراین اولین مؤلفه‌ای که تصویر را می‌سازد واژه است و محقق تصویرشناس در مرحله اول به جمع‌آوری واژگانی می‌پردازد که دیگری را توصیف می‌کنند، ارتباطی بین خود و دیگری برقرار کنند و تفاوت یا مشابهت بین خود و دیگری را پررنگ کنند.

کلیدواژه اصلی این رمان واژه مشروطه است که در ترکیب مشروطه‌خواه، مشروطه‌طلب، حکومت مشروطه و سلطنت مشروطه بارها و بارها در متن آمده است و در مقابل واژه استبداد و سلطنت مستقله و مستبد نیز در جای جای متن دیده می‌شود. با بررسی متن در زبان مبدأ و نسخه انگلیسی مشخص شد که مترجم واژه

reformer را که در واقع به معنای جمهوری‌خواه بوده است به لفظ مشروطه‌طلب ترجمه کرده و Republicanism که معنی جمهوری دارد را به حکومت مشروطه برگردانده است.

“Destroyed the monarchy, proclaimed Republicanism. Abolished titles of nobility” (Reynolds, 1850: 43)

«بسط سلطنت مستقله را برچید و طرح مشروطه انداخت. القاب و عناوین امرا و اعیان و وزرا را متروک و منسوخ ساخت» (رینولدز، ۱۲۸۷: ۸۱).

Zitzka placed himself at the head of the Reformers, their “watchwords became, vengeance on the murderers of John Huss! Down with monarchy! Heaven prosper Republicanism” (Reynolds, 1850: 17)

«زیتزکا در حال حاضر رئیس مشروطه‌طلبان است و این فرقه نشان مجرمانه‌ای مثل اسم شب در بین خود دارند و آن نشانه این است: از قاتلین ژان هوس باید انتقام بگیریم - باید سلطنت استبداد را نیست و نابود کنیم - دولت و سلطنت مشروطه را باید ترویج و قوت دهیم» (رینولدز، ۱۲۸۷: ۳۳).

اینجا به نمونه‌هایی از متن اشاره می‌کنیم:

- «زیتزکا، سردار دسته تابوریان یعنی مشروطه‌طلبان در یک منزلی این قلعه اردو زده‌است» (همان: ۲۷).

- «این فرقه بر آنند که باید پایه و بنیان سلطنت مستقله و استبداد را قلع و قمع کنند و اساس سلطنت مشروطه را استوار سازند» (همان: ۳۲).
- «پیروان زیتزکا غیر از هم‌مشریان خود که مشروطه‌طلب هستند و از هواخواهان سلطنت مستبده تنفر دارند، کسی را نمی‌گذارند در این راه آمد و شد کند» (همان: ۳۶).
- «سیرارنست گفت: شما تابوریان و مشروطه‌طلبان را خیلی به خفت نام می‌برید و دروغگو و شرور می‌شمارید؟! آیا هیچ خیال نمی‌کنید در حق هموطنان شما مقاصد حسنه باشد و خیر شما را بخواهند؟» (همان).
- «گفته‌اند تابوریان و زیتزکا سلطنت مستبده را از میان برداشته و به وضع مشروطه پرداخته» (همان: ۸۳).

تکرار واژه مشروطه در متن، نشانه تمرکز معنایی مترجم بر مفهومی کلیدی است که در ساخت تصویر دیگری نقش بنیادین دارد. این تکرار فراتر از تأکید زبانی، نشانه معنایی و تصویری مهمی است و حامل بار ایدئولوژیک است. در اینجا واژه مشروطه به صورت موتیف زبانی عمل می‌کند و شبکه تصویری متن را حول خود سامان می‌دهد.

واژه‌هایی چون شورش، انقلاب، آشوب، اغتشاش نیز بسامد بالایی در متن دارند. این‌ها واژه‌هایی هستند که تصویرگر آن را برای خودی لازمه عبور از شرایط سیاسی اجتماعی و استبداد حاکم می‌داند.

- «گمان می‌کنم چون شما غریب این دیارید از اوضاع این سرزمین خبردار نباشید و ندانید علت شورش و انقلاب این ناحیه چیست» (همان: ۲۱).
- «من از این مملکت و علت آشوب آن به کلی بی‌خبرم» (همان).

- «سرارنست قدری فکر کرده گفت: پس اغتشاش مملکت بوهمیا از این جهت بوده و آن بی‌انتظامی را این علت» (همان: ۳۳).
- «اگر مردم آسوده بودند پس چرا طغیان و شورش کردند» (همان: ۸۳).

مترجم، راوی قیام و انقلاب ملت چک است و از طریق متن ادبی به عنوان یک رسانه با برجسته‌سازی مفاهیم انقلابی و آزادی‌خواهی، دیگری چک را توصیف می‌کند. این تصویر را در خدمت جهت‌گیری سیاسی خود قرار می‌دهد و آن را نمونه‌ای انقلابی برای جامعه ایران نیازمند به تحول و دگرگونی در نظر دارد.

نکته مهم دیگر در تصویرشناسی رمان، تصویری است که از شخصیت‌های داستان ارائه می‌شود. زیتزکا قهرمان داستان، فقط یک فرد نیست بلکه نماد و نماینده ملت چک است به این معنا که ویژگی‌ها و صفتهایی که برای او به کار رفته تصویر ذهنی از ملت اوست یعنی در رمان شخصیت اصلی به ابزاری برای بازنمایی تصویر ملت تبدیل شده است. زیتزکا ویژگی‌هایی دارد که او را از یک فرد عادی جدا و به نماد تبدیل می‌کند: شجاعت، دلاوری، وطن‌دوستی، روحیه استقلال‌طلبی و ایستادگی در برابر ظلم. مترجم با برجسته‌سازی این ویژگی‌ها او را بازتابی از تصویری قرار داده که می‌خواهد از ملت خود ببیند.

- «زیتزکا ترسو و بزدل نیست مردی دلیر و قوی‌پنجه است که با شیر به شمشیر برآید و جنگاوران را مقهور نماید» (همان: ۸۰).
- «آن دلاور منتظر و مترصد فرصت مناسبی است تا به موقع به پراگ حمله کند» (همان).
- «زیتزکا با کمال شوکت و هیبت و وقار وارد مجلس شورا شد» (همان: ۱۴۹).

۲-۴-۲. تحلیل فرامتنی

پاژو معتقد است که باید متن را نتیجه مجموعه‌ای از انتخاب‌های ممکن برای گفتن از دیگری بدانیم. این انتخاب‌ها تا حد زیادی به بافت تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بستگی دارد و متن براساس این داده‌ها نوشته شده است؛ بنابراین لازم است عملکرد یک ایدئولوژی مشخص دنبال و تعریف شود (ر.ک. پاژو، ۱۴۰۲: ۷۴)؛ بنابراین در این مرحله از تحلیل تصویرشناختی، محقق بر آن است تا از ورای تصویر ارائه شده، ردپای تاریخ، عقاید و ایدئولوژی‌ها را بازابد و به این پرسش پاسخ دهد که چرا متن، چنین فرهنگ بیگانه‌ای را در بازه معینی از زمان بازنمایی می‌کند؟ در اینجا تعامل اجتناب‌ناپذیر میان تولیدات ادبی و روند تاریخی آشکار می‌شود (ر.ک. اعرابی و همکاران، ۱۴۰۳).

در این سطح که عمیق‌ترین لایه تصویرشناسی است و با تحلیل هرمنوتیکی یکی می‌شود تصویر دیگری در تعامل با تاریخ و فرهنگ بررسی می‌شود چرا که تصویر محدود به متن مورد مطالعه نیست بلکه در گفتمان تاریخی معنا پیدا می‌کند و فهم معنا در پیوند متن و تاریخ است. در دوره ناصری عصر سپهسالار، عصر تجدد و ترقی خواهی به شمار می‌آید و نقطه عطفی است در سیر تحول جدید فکری و اجتماعی تا نهضت مشروطیت؛ بنابراین در این بخش نیاز است که به بیان چرایی تاریخی ترجمه این رمان و گفتمان کلوی دقیق‌تر این دوره بپردازیم.

میرزا حسین خان سپهسالار که یکی از برجسته‌ترین رجال عصر قاجار بود در دوره ده ساله صدراعظمی و وزارت اقدامات اساسی و مهمی در حوزه‌های مختلف از جمله برقراری قانون انجام داد. روح عصر سپهسالار، حکومت قانون و لیبرالیسم بوده است؛ او در پی آن بود که نظم قانونی برقرار گردد، حقوق اجتماعی مردم شناخته شود،

مردم از حق و حقوق خود آگاه شوند و حد قدرت دولت معین باشد (آدمیت، ۱۳۹۹: ۱۷۳-۱۷۱). بنیان نهادن سیاست بر قانون اساسی بالطبع توزیع قدرت و نفی حکومت مطلق را به دنبال داشت و قدرت اقلیت حاکم خودکامه را سلب می‌کرد. منطق قانون‌گذاری در عصر سپهسالار شامل محدودیت قدرت سیاسی و نیز نفی تعدی به حقوق ملت و مال رعیت بود. اولین برخورد قانون با قدرت نامستول، در رابطه دولت سپهسالار با شاهزادگانی بروز کرد که ولایات را تیول خود می‌دانستند. سپهسالار دستور بازپس‌گیری آن‌ها را صادر کرد که مخالفت طبقه حاکم را برانگیخت. اگرچه ناصرالدین شاه ابتدا از اصلاحات حمایت کرد، اما پس از کارشکنی مخالفان، موضع او تغییر کرد و برنامه‌های اصلاحی ناتمام ماند (همان: ۲۲۸-۲۲۹).

اساس اندیشه و ایدئولوژی سپهسالار وطن‌دوستی بود و همه اهداف و برنامه‌های او در جهت پیشرفت مملکت و رفاه حال ملت بود. او در دولت بیش از هر کس مفهوم اجتماعی و سیاسی وطن و ملت را نشر داد و در همین راستا عنوان وطن را بر روزنامه خود نهاد. در ادبیات نیز مفهوم وطن‌دوستی که از گذشته در ابعاد مختلف نمایان شده بود در آن دوران گسترده‌تر شد (عباسی‌صاحبی، ۱۴۰۰: ۸۶). سپهسالار مفهوم رعیت را مبدل به ملت کرد و خود را پشتیبان عامه مردم می‌دانست. این دوران همزمان با رشد آگاهی ملی و ناسیونالیسم جدید ایران بود و ایدئولوژی ترقی با ناسیونالیسم گره خورد. سپهسالار حتی تمهیدات اولین سفر فرنگ شاه را با این هدف فراهم کرد که این سفر، شاهراهی برای ترقیات ایران باشد. اما با کارشکنی مخالفان، تا سال‌ها بعد بی‌قانونی و استبداد پابرجا بود (ر.ک. آدمیت، ۱۳۹۹: ۲۶۰). تا جایی که ناصرالدین شاه پس از بازگشت از سفر سوم به فرنگ (۱۳۰۶ ق / ۱۲۶۷ ش) - دقیقاً زمان ترجمه رمان بوسه عذرا - اقرار به نیاز به برقراری حکومت قانون می‌کند؛ «در این سفر آنچه ملاحظه کردم تمام نظم و ترقی اروپا به جهت این است که قانون دارند. ما هم عزم

خود را جزم نموده‌ایم که در ایران قانونی ایجاد نموده و از روی قانون رفتار نماییم» (نوایی، ۱۳۶۱: ۱۷۵).

در بخش‌های قبل تا حدود زیادی به چگونگی ترجمه رمان و شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم و موضع مترجم پرداختیم. او از اولین آزادی‌خواهان وطن‌دوست در دوره مشروطه‌خواهی بود که به گفته خودش این رمان را برای تنبه و آگاهی ملت ایران ترجمه کرده است. او در واقع اثر را بازنویسی کرده تا در جامعه خود کارکرد پیدا کند. عناصر و مفاهیمی را برجسته کرده که به وضوح می‌توان آن‌ها را با شرایط سیاسی اجتماعی زمان تطبیق داد. در ادامه به نمونه‌جمله‌هایی از درون متن اشاره می‌کنیم که با شرایط گفتمانی مورد نظر مطابقت دارد و مرتبط است. مضامینی چون برقراری عدالت و مساوات و آزادی، وطن‌دوستی، ظلم و فساد اقلیت حاکم بارها به کار رفته است.

- «نظام عالم و آسایش و فراغت و رفاه بنی‌آدم در گرو حکومتی است که از روی عدالت و انصاف باشد» (رینولدز، ۱۲۸۷: ۸۴).
- «شعارهایی مانند اقتدار امرا نابود باد؛ خودرأیی و استبداد متروک باد؛ آزادی و مساوات پاینده باد» (رینولدز/الف، ۱۲۸۷: ۲۴۴).
- «معنی امنیت این است که مردم حقوق دیوانی خود را از روی قانون عدل و مساوات ادا کنند» (همان: ۸۴).
- «قشون زیتزکا حامیان وطن و فداییان ملت بودند» (رینولدز/الف، ۱۲۸۷: ۲۴۷).
- «حکمرانان و امرای بوهیمیا به تعدی و شهوترانی معروف می‌باشند و مأمورین و مباشرین و کارگزاران دولتی به وصف رشوه‌خواری و ناهنجاری موصوف. زیتزکا و مشروطه‌طلبان خواسته‌اند وطن عزیز خود را از دست ظلم و بند اجحاف آن‌ها آزاد سازند.» (رینولدز، ۱۲۸۷: ۸۳)

- «بینید امروز کدام یک از رعایا و نجبا از رفتار ارباب تیول و خوانین و ملاکین و شاهزادگان و صاحب‌منصبان دلی پر خون و خاطری محزون نداشته باشد» (همان: ۸۱).
- «زیتزکا را خیال تغییر سلطنت قوت گرفت و دامن همت بر کمر زد که دولت مشروطه را استوار سازد و بنیاد استبداد و ظلم را قلع و قمع نماید و تا جان دارد برای آزادی ملت و آبادی وطن همت گمارد» (رینولدز/الف، ۱۲۸۷: ۸۶).
- «چقدر خوشوقتم که می‌بینم پادشاهان خودسر از زیان‌های استبداد خبردار شده و پا در راه درست‌رفتاری و نیکوکاری نهاده، عدل و انصاف ظلم و جور را از بین برده، مساوات به میان آمده و حقوق مردم رعایت می‌شود» (همان: ۳۸۶).
- «لشکریان تابوریت همه وطن‌دوست و ملت‌پرست؛ غیرت ملی و تعصب دارند و وطن‌پرستی را از فرایض می‌شمارند» (همان: ۸۶).

در نهایت تصویری که از دیگری چک در این ترجمه می‌بینیم، تصویری مثبت و تحسین‌گر است، از مردمی شجاع و عدالت‌خواه که برای رسیدن به حق و حقوق خود با ظلم و فساد طبقه حاکم تا دستیابی به هدف خود مبارزه می‌کنند. تصویر دیگری، اساساً حاصل مقایسه و ارزش‌گذاری فرهنگی است و راوی، حین بازنمایی هم تفاوت و هم شباهت بین خود و دیگری را در نظر می‌گیرد. در این متن نیز مترجم خواه ناخواه در مقام مقایسه برآمده، ملت چک را مرجع یا آینه‌ای برای بازاندیشی خود می‌بیند.

۳. نتیجه‌گیری

در این پژوهش سعی کردیم رویکرد متفاوت و تازه‌ای از تصویرشناسی ارائه دهیم که نشان می‌دهد تصویرشناسی به ویژه در بستر ترجمه، می‌تواند بسیار منعطف باشد. چنان‌که دیدیم هدف این ترجمه، صرفاً بازنمایی ملت چک نیست، چک دیگری بیگانه‌ای است که در آن دوران برخورد مستقیمی با آن نداشته‌ایم و کلیشه و پیش‌فرضی از آن‌ها نداریم و تصویر را نیز با واسطه ترجمه‌ها گرفته‌ایم. در مطالعات تصویرشناسی ترجمه‌ای، متن ترجمه‌شده، تنها بازنمایی دیگری نیست بلکه بازسازی آن براساس نیازهای فرهنگی و گفتمانی جامعه مقصد است؛ بنابراین می‌توان این‌طور نتیجه‌گیری کرد که مترجم، صدرالمعالی شیرازی در عین نقد غیرمستقیم ساختار حاکم از طریق ادبیات خارجی، این رمان را ابزاری قرار داده است برای آگاهی مخاطب ایرانی و همذات‌پنداری آن‌ها با تجربه سیاسی مشابه در فرهنگ دیگر و به خوبی تصویر انقلاب چک را به گفتمان مشروطه‌خواهی ایران پیوند زده است.

این دست موضوعات می‌تواند در عین پژوهش دانشگاهی، افق تازه‌ای بر روابط بین‌فرهنگی بگشاید. اگرچه در زمان ترجمه رمان بوسه عذرا، روابط سیاسی یا فرهنگی بین دو ملت ایران و چک نبوده و این سرزمین بخشی از امپراتوری اتریش-مجارستان بود اما بعدها شرق‌شناس برجسته اهل چک، یان ریپکا با پژوهش‌های پرشماری در زبان و ادبیات و فرهنگ ایران تبدیل به رابط فرهنگی ایران و چک شد. ظاهراً اولین تصویرهای ایران برای جامعه دانشگاهی چکسلواکی به میانجی‌گری یان ریپکا ایجاد شد اما اولین تصویر چک‌ها، سال‌ها قبل از آن، از کانال همین ترجمه وارد ایران شده بود. تصویر طی سفرهای متنی از انگلستان به هند رفته و از آنجا به ایران آمده است.

کتاب‌شناسی

الف: کتاب‌ها

- (۱) آدمیت، فریدون (۱۳۹۹)، *اندیشه ترقی و حکومت قانون: عصر سپهسالار*، چاپ پنجم، تهران: خوارزمی.
- (۲) (۲۵۳۵)، *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*، جلد اول، تهران: پیام.
- (۳) پاژو، دانیل‌هانری (۱۴۰۲)، *مقدمه‌ای بر ادبیات عمومی و تطبیقی*، مترجم: فائزه طاهری، تهران: لوگوس.
- (۴) دادور، المیرا (۱۴۰۱)، *ادبیات تطبیقی: نقد و نظر*، اصفهان: خاموش.
- (۵) رینولدز، جورج ویلیام (۱۲۸۷)، *بوسه عذرا*، مترجم: میرزا حسین‌خان حائری؛ صدرالمعالی، جلد اول، تهران: فاروس.
- (۶) (۱۲۸۷)، *بوسه عذرا*، مترجم: میرزا حسین‌خان حائری؛ صدرالمعالی، جلد دوم، تهران: فاروس.
- (۷) کوندرا، میلان (۱۴۰۰)، *هنر رمان*، مترجم: پرویز همایون‌پور، چاپ شانزدهم، تهران: قطره.
- (۸) کوهستانی‌نژاد، مسعود (۱۳۹۴)، *مشروطیت ایران و رمان خارجی*، جلد ۱، تهران: دنیای اقتصاد.
- (۹) مینوی، مجتبی (۱۳۸۳)، *پانزده گفتار درباره چند تن از رجال ادب اروپا*، تهران: توس.
- (۱۰) نوایی، عبدالحسین (۱۳۶۱)، *شرح حال عباس‌میرزا ملک‌آرا*، تهران: بابک.

ب: مقاله‌ها

- ۱) اعرابی، عطیه و متین وصال (۱۴۰۳)، «نگاهی نو به خویشتن و دیگری: تصویرشناسی ادبی از دیدگاه دانیل هانری پازو»، هشتمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه زبان و ادبیات ایران، تهران.
- ۲) انوشیروانی، علیرضا (۱۳۹۱)، «ادبیات تطبیقی و ترجمه پژوهی»، ویژه‌نامه فرهنگستان (ادبیات تطبیقی)، سال سوم، شماره ۶، صص ۷ - ۲۵.
- ۳) روزنامه مجلس، (۱۳۲۸ ق) سال سوم، شماره ۱۰۵.
- ۴) عباسی صاحبی، ربابه و فاطمه امامی (۱۴۰۰)، «بازتاب جغرافیای وطن در ادبیات منظوم کلاسیک و معاصر فارسی»، دوفصل‌نامه علمی-تخصصی زبان و ادبیات فارسی (شفای دل سابق)، سال چهارم، شماره ۷، صص ۸۵ - ۱۰۰.

ج: منابع لاتین

- 1) Dadvar, E (2011), *Imagologie*, Tehran, SAMT, Premiere edition.
- 2) Reynolds, G (1850), *The Virgin's kiss or Bronze Statue*.
Downloaded from
https://archive.org/details/McGillLibrary-rbrc-bronze-statue-virgin-kiss_PR5221R35B71850-18792